

ВІННИЦЬКА ТРАГЕДІЯ ЯК ОСНОВА НІМЕЦЬКОЇ АНТИРАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ (ТРАВЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1943 р.)

Поразка вермахту під Сталінградом на початку лютого 1943 р. та контрнаступ Червоної армії змусили нацистську окупаційну адміністрацію посилити антирадянську пропаганду серед місцевого українського населення. Її зміст переважно зводився до використання фактів радянських злочинів довоєнного періоду, що, на думку німців, мало б спонукати населення до опору комуністичній владі. Подібні пропагандистські принципи розроблялися в генеральному окрузі Житомир та були підтримані особисто генералкомісаром Е. Лейзером [1, арк. 13, 17; 2, арк. 17-19]. У середині 1943 р. основою антирадянської пропаганди німців у регіоні, яка вийшла за межі житомирського генералкомісаріату, стали масові страти, проведені 1937–1938 рр. вінницьким НКВС, що були виявлені у ході ексгумації.

Уперше знаходження масових захоронень у Вінниці, очевидно, знищених в'язнів НКВС під час відступу більшовиків влітку 1941 р., відбулося у перші місяці німецької окупації на задньому дворі приміщення комісаріату внутрішніх справ. Акція їх поховання зібрала тисячі місцевих жителів. Згодом польова комендатура заборонила усі заходи, пов'язані з виявленням та перепохованням жертв більшовицького режиму [3, с. 192]. Адже в цей час у німців не було необхідності поширення тотальної антирадянської пропаганди, оскільки вони сподівалися на швидку перемогу у війні з СРСР. Тим більше, що багатолюдні заходи, пов'язані з перепохованням жертв радянської влади, могли перетворитися на національні маніфестації.

Ситуація змінилася на початку 1943 р. після затяжної війни, зростання активності комуністичного партизанського руху та наступу військ Червоної армії. Для широкої антирадянської пропагандистської кампанії окупаційна влада вирішила провести ексгумацію жертв вінницького НКВС кінця 1930-х рр. Адже ще з осені 1942 р. серед місцевого населення поширювалися чутки про

масові страти НКВС у деяких районах Вінниці, зокрема на території фруктовому саду в районі Літинського шосе по вул. Підлісній. Це було підтверджено першими розкопками, проведеними 24 травня 1943 р. за наказом німецької влади [4]. Активні розкопки розпочалися наприкінці травня – на початку червня 1943 р. Згодом у межах Вінниці було виявлено та розпочалася ексгумація в двох інших місцях захоронень жертв НКВС: у місцевому парку культури (ім. Горького) та на православному цвинтарі [5].

Ставка на ексгумацію масових жертв НКВС як дієвий засіб антирадянської пропаганди зумовлювалася значним успіхом пропагандистської кампанії, пов'язаної з виявленням та дослідженням у квітні 1943 р. жертв катинської трагедії. Разом з посиленням антирадянських настроїв серед населення німці хотіли відвернути увагу від власних злочинів. Також було поставлене завдання про надання вінницькій трагедії міжнародного резонансу із можливим засудженням злочинних дій комуністичної влади.

Із 4 червня 1943 р. розпочала роботу створена за завданням гебітскомісара Фріца Маргенфельда перша медична комісія. До її складу було включено завідувача кафедри судової медицини Вінницького медінституту С. Дорошенка, колишнього завкафедрою патологічної анатомії Кубанського медінституту професора І. Малініна та міського судмедексперта О. Клунка [6]. Пізніше у зв'язку з виявленням значної кількості трупів та через необхідність надання ексгумації широкого розголосу, відповідно до напрямків розслідування, було сформувало три постійнодіючі комісії: судово-медичну на чолі з професором судової медицини доктором Гергардом Шрадером, кримінальну на чолі з кримінальним радником Класом та юридичну, очолювану сенатс-президентом Ціглером [7, с. 34; 8, р. 93]. До судово-медичної комісії, окрім німецьких фахівців, були включені С. Дорошенко та І. Малінін [9, с. 74-75; 10, р. 12]. У середині липня 1943 р. у Вінниці перебувала міжнародна комісія лікарів судової медицини з 11 країн Європи: Бельгії, Болгарії, Італії, Франції, Фінляндії, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини [11]. До міста також прибула комісія з 13 професорів судової

медицини німецьких університетів [8, р. 50]. Серед них був доктор Герхардт Паннінг, який у серпні 1942 р. проводив експерименти над військовополоненими євреями [12, с. 228].

Загалом, протягом 24 червня – 26 серпня 1943 р. у трьох частинах Вінниці було розкопано 91 масове захоронення, у яких виявлено 9432 тіла, у тому числі 169 жіночих. Найбільш імовірним часом їх загибелі називалися 1937–1938 рр. За різними ознаками ідентифікували 679 трупів, серед яких 490 українців, 28 поляків; у 161 випадку національність точно не була встановлена, але імовірно серед них були представники російського та єврейського народів (хоч нацистська пропаганда намагалася довести присутність серед загиблих виключно українців, які знищувалися росіянами та євреями) [8, р. 50; 9, с. 74-75; 10, р. 11-12]. Судово-медична експертиза на чолі з доктором Г. Шрадером припускала загальну цифру вбитих, включно з тілами тих осіб, які не були ексгумовані, у кількості 11-12 тис. [13, с. 26; 14, с. 92].

Виявлені тіла загиблих були перепоховані у братських могилах в районі розкопок по вул. Підлісній. Перший похорон 230 тіл відбувся 12 червня 1943 р. [15]. Усього до 10 жовтня 1943 р. було проведено 19 перепоховань [16].

Активні пропагандистські заходи німців серед місцевого населення проявилися уже під час першого перепоховання 12 червня 1943 р. Про це свідчить присутність на заході урядовців міністерства пропаганди, представників райхскомісаріату, генерального комісаріату, гебітскомісаріату та штадткомісаріату, а також міських українських установ [15]. Багато з них виступали з промовами, у яких підкреслювалися злочинні дії радянської влади. Представник відділу пропаганди житомирського генерального комісаріату Шульц у виступі сказав: «Українці! Ви забули, що було два роки тому, коли ви не знали ввечері, що буде ранком з вами, забули, як чорний ворон їздив по вулицях, забираючи назавжди у підвали НКВД ваших рідних. Дехто вже забув, як комуністична ідея про класову боротьбу, ця потворна ідея про боротьбу кожного з кожним творила тут, на цих землях свої страшні оргії» [15].

До антирадянської пропаганди активно підключилася православна церква [2, арк. 18]. Після панахид священники часто виступали з проповідями, у яких простежується антикомуністичний зміст. Під час першого поховання 12 червня 1943 р. з проповіддю виступив єпископ Вінницький Євлогій (Марковський) [15]. У подальшому відповідну активну позицію займав єпископ Житомирський і Вінницький Григорій (Огійчук). У панахидах брали участь священники різних конфесій багатьох регіонів України та з-за кордону [7, с. 35; 17]. Так, у панахиді на п'ятому похороні жертв вінницької трагедії 16 липня 1943 р. були присутні 32 українські священники та представники духовенства із Болгарії, Румунії, Фінляндії, Швеції, Сербії [17].

Антирадянська пропагандистська кампанія німців, пов'язана з ексгумацією жертв вінницької трагедії, була підкріплена антисемітською складовою. Про участь євреїв-комуністів у репресіях 1937–1938 рр. заявляли представники німецької влади, це стверджувалося у численних газетних статтях, на радіо, у кінохроніці. Антисемітська складова присутня і в проповідях священників, наприклад, єпископа Григорія [18; 19, арк. 7-7зв.].

На думку деяких західних учених, незважаючи на те, що хоч до цього часу німці знищили практично усіх євреїв, «вони і далі продовжували використовувати ідеї антисемітизму як дієву силу, що мобілізувала народ проти більшовизму» [12, с. 228-229]. Проте, вважаємо, що це зумовлювалося нацистськими расистськими теоріями та розповсюдженням стереотипної тези про «жидо-більшовизм» і не було зумовлене нібито антисемітизмом українців.

Події, пов'язані з ексгумацією та перепохованням жертв вінницького НКВС, широко висвітлювалися в періодиці як на території України, так і за кордоном. Адже німці намагалися надати події міжнародного розголосу. До Вінниці прибували журналісти з різних регіонів райхскомісаріату України, з Італії, Румунії, Словаччини, Швеції, Болгарії, Франції, Сербії, Данії та інших європейських країн [17]. Газетні публікації доповнювалися численними фотографіями.

Найбільш детально опис ходу ексгумації жертв трагедії, їх перепоховань, методів роботи НКВС зі знищення населення, а також тексти різного роду документів, зокрема протоколів судово-медичної експертизи, свідчень родичів загиблих та очевидців, списки встановлених прізвищ жертв тощо до жовтня 1943 р. подавала газета «Вінницькі вісті». На початку червня 1943 р. вона навіть підготувала тематичний спецвипуск [20]. Для обговорення підходу з висвітлення німецької пропагандистської кампанії, пов'язаної з вінницькою трагедією, в офіційній пресі генерального округу Житомир з 13 по 15 липня 1943 р. у Вінниці відбулася конференція редакторів місцевих газет [17].

Окрім численної періодики, друковані форми нацистської пропаганди були доповнені пропагандистськими плакатами та книжковою продукцією. Восени 1943 р. у Вінниці була видана брошура учасника комісії з розкопок, працівника редакції газети «Вінницькі вісті» Аполона Трембовецького «Злочин у Вінниці» [8, р. 79; 21]. За результатами розкопок 1944 р. у Берліні була опублікована книга «Amtliches Material zum Massenmord von Winniza» [8, р. 91].

Інформація про ексгумацію та перепоховання жертв вінницького НКВС поширювалася через радіо в Україні та європейських країнах, була зафіксована у німецькій кінохроніці [22; 23, с. 406-407]. Київською кіностудією «Українфільм» та німецькою пересувною кіногрупою «Вохеншау» був створений фільм під назвою «Похорони жертв більшовицького терору в м. Вінниця» [23, с. 406-407].

Для поширення інформації про злочини НКВС до місць ексгумації у Вінниці були організовані численні делегації з як із гебітскомісаріатів генерального округу Житомир, так і з інших регіонів райхскомісаріату України, а також із-за кордону [24]. До складу українських груп, які могли нараховувати до 20 і більше осіб, входили найбільш репрезентативні особи (працівники районних і сільських управлінь, священики, селяни тощо). Для відвідин розкопок заохочувалися й індивідуальні поїздки. Для полегшення пересування охочих на власні очі побачити жертви більшовицьких злочинів із 4 серпня

1943 р. між Вінницею та Житомиром була відкрита регулярна автобусна лінія [25]. Іноземні делегації, окрім журналістів, представляли духовенство, політики та інші «репрезентативні» особи.

Уже в період ексгумації жертв вінницької трагедії, зважаючи на значний розголос події в українській та європейській пресі, радянська сторона розпочала контрпропагандистські заходи. Комуністи стверджували, що виявлені під час розкопок у Вінниці трупи були жертвами німецьких репресій. 12 серпня 1943 р. інформбюро поширило надзвичайне повідомлення з констатацією цього «факту» [26]. Така теза згодом була навіть підкріплена показами «очевидців» ексгумації [27, арк. 41зв.]. Наприкінці літа 1943 р. більшовики, вдавшись до лінгвістичної аналогії, поширили агітаційну качку, що німецька кримінальна комісія (нім. «Mordkommission») – це «мордкомісія», тобто комісія, яка мордує людей [7, с. 145]. 26 серпня 1943 р. газета «Вінницькі вісті» була змушена опублікувати пояснення суті перекладу та завдань діяльності кримінальної комісії [28].

Радянська версія вінницької трагедії усіляко підтримувалася партизанами та підпільниками, які для «переконання» опонентів застосовували терор [7, с. 51-52, 79]. Очевидно, що ці заходи мали певний успіх, адже, не дивлячись на об'єктивні факти, частина місцевого населення була переконана, що німці сфабрикували ексгумацію, а тіла загиблих – знищені ними євреї, західні українці, особи, які ухилялися від депортацій, та військовополонені [3, с. 288].

Незважаючи на широку пропагандистську кампанію, усі намагання окупаційної влади хоча б частково схилити місцеве населення на свою сторону не увінчалися значним успіхом. Адже, підкреслюючи довоєнні злочини радянського керівництва, німці продовжували репресивну антиукраїнську політику. Це, зокрема, аналізуючи пропагандистські заходи окупантів, пов'язані з вінницькою трагедією, ще в період війни озвучували представники самостійницького руху [29, арк. 57]. З іншого боку, актуалізований у пам'яті недавній сталінський терор за умов наближення Червоної армії та реальної

перспективи відновлення комуністичної влади поглиблював відчуття безпорадності.

Пропагандистські заходи німців на міжнародному рівні також не принесли бажаних результатів. Радянський злочин, не рахуючи Німеччину та її сателітів, принаймні офіційно, не був визнаний демократичними країнами. Адже він був викритий злочинною нацистською Німеччиною, проти якої воювали світові демократії, а винуватцем масових страт у Вінниці протягом 1937–1938 рр. був їх союзник – СРСР [30, с. 102].

Після відновлення радянської влади частина вінничан, які стали свідками німецької ексгумації, піддалися репресіям. За анонімною інформацією американсько-української газети «Свобода», 23 березня 1944 р., на третій день після вступу Червоної армії до Вінниці, близько 100 осіб, переважно жінок, які у середині 1943 р. серед ексгумованих трупів впізнали своїх родичів і близьких, були розстріляні радянськими військовими органами. При чому, розстріл відбувся у міському парку на місці розкопаних німцями могил, які знову наповнилися «ворогами народу». Частина свідків німецьких розкопок була відправлена на фронт, більшість з яких практично без зброї згодом загинула [10, р. 49-50; 31]. Такі дії відновленої влади мали на меті застерегти жителів Вінниці від будь-яких згадок про німецькі ексгумації середини 1943 р. та жертви НКВС.

Отже, центральним сюжетом антирадянської пропаганди німців протягом травня – жовтня 1943 р. стали масові вбивства радянського НКВС у Вінниці 1937–1938 рр. Антикомуністична пропагандистська кампанія мала виражену антисемітську складову, яка зумовлювалася расовими теоріями нацистів. Незважаючи на усі зусилля німців, як на місцевому – серед українського населення, – так і міжнародному рівнях пропагандистська кампанія, пов'язана з ексгумацією жертв вінницького НКВС, не досягла своєї мети.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1151, оп. 1, спр. 137, 18 арк.

2. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 187, 73 арк.
3. Беркгоф К. Жнива розпачу : життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. — К. : Критика, 2011. — 455 с.
4. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 3 червня.
5. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 15 липня.
6. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 17 червня.
7. Селешко М. Вінниця : спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937—1938 / Михайло Селешко. — Нью-Йорк — Торонто — Лондон — Сідней : Фундація ім. О. Ольжича, 1991. — 211 с.
8. The Tragedy of Vinnytsia : Materials on Stalin's policy of Extermination in Ukraine During the Great Purge, 1936—1938 / [edited by Ihor Kamenetsky]. — Toronto — New York, 1989. — 267 p.
9. Драган А. Розкрилася земля і показалося пекло : до 30-ї річниці відкриття советського народовбивства у Вінниці / А. Драган // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1972. — С. 71—90.
10. Dragan A. Vinnytsia : A Forgotten Holocaust / Anthony Dragan. — Jersey City : Svoboda Press Ukrainian National Association, 1986. — 52 p.
11. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 25 липня.
12. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. : С. Коломійця, Є. Ровного]. — К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. — 368 с.
13. Злочин Москви у Вінниці / [передм. В. Коваль]. — Нью-Йорк : Головна Управа Спільки Української Молоді Америки, 1951. — 56 с.
14. Хмельницький І. В країні рабства і смерті / Іван Хмельницький. — Чикаго : Самостійна Україна, 1951. — 100 с. — (Бібліотека «Самостійної України» ; вип. 1).
15. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 20 червня.
16. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 14 жовтня.
17. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 22 липня.
18. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 1 липня.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 66, 11 арк.
20. Вінницькі вісті. Спецвипуск (Вінниця). — 1943. — 3 червня.
21. Голос Волині (Житомир). — 1943. — 7 жовтня.
22. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. — Арх. № 3255.
23. Удовик В. Київська кіностудія в період нацистської окупації України / В. Удовик // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2004. — № 1/2. — С. 404—409.
24. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 29 липня.
25. Голос Волині (Житомир). — 1943. — 4 вересня.
26. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 29 серпня.
27. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 9, 66 арк.
28. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 26 серпня.
29. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 77, 136 арк.
30. Костюк Г. Зустрічі і прощання : [спогади]. Кн. 2 / Григорій Костюк. — Едмонтон — Торонто : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1998. — 610 с.
31. Масові могили у Вінниці знову заповнені українськими жертвами большевицького народовбивства // Свобода. — 1950. — 12 липня.